

Сергій Полтавець

ОПОЗИЦІЙНІ НАСТРОЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 Р

Простежується реакція суспільства на підписання Переяславського договору 1654 р. Особлива увага приділяється еволюції взаємовідносин між гетьманом Б. Хмельницьким та представниками козацької старшини, шляхти, українського духовенства і московським урядом.

Ключові слова: Переяславський договір 1654 р., козацька старшина, шляхта, московські послы, козацькі вольності.

Sergiy Poltavets. Opositional Moods in the Ukrainian Society after the Signing of the Pereyaslav Treaty of 1654. In this article the author observes the reaction of the society on the signing of the Pereyaslav Treaty of 1654. Special attention is paid to evolution of relationships between hetman Bohdan Khmelnytsky and representatives of the Cossack officers, the nobility, Ukrainian clergy and Muscovite government.

Key words: the Pereyaslav Treaty of 1654, the Cossack officers, the nobility, Muscovite ambassadors, Cossack liberties.

Факт підписання Переяславського договору 1654 р. зокрема у радянській історіографії, набував політичного та ідеологічного забарвлення. Звісно, ця традиція була започаткована ще в царській Росії. Акцент на «возз'єд-

нанні» добре вкладався в московську політику «збирання земель». Зрозуміло, що історичні факти, які свідчили про неоднозначну реакцію суспільства на підписаний у Переяславі договір, «випадали» із поля зору дослідників. Ще менше уваги приділяли вчені дослідженню владних взаємовідносин всередині козацької України. В цьому контексті гетьмана Б. Хмельницького дослідники не розглядали як політичного лідера та самостійну владну фігуру.

На щастя, на сучасному етапі вчені мають можливість розглядати згадану проблематику поза рамками ідеологічних настанов партії та уряду. Знані українські дослідники В. Брехуненко та С. Леп`явко ґрунтовно аналізують політичні відносини між українським козацтвом та Московією в XVI – XVII століттях [1]. Своєю чергою, В. Горобець досліджує вплив козацької політичної еліти на зміст укладених міжнародних договорів [2], а В. Смолій, В. Степанков – процес становлення політичної системи Гетьманщини [3] та в цілому феномен Національної революції XVII століття [4]. Український історик Т. Чухліб вивчає особливості вітчизняного полівасалітету [5].

До сьогодні залишаються малодослідженими прояви опозиційності в українському суспільстві після підписання Переяславського договору 1654 року. Ціллю статті є простежити зміни в характері політичних взаємовідносин між гетьманом Б. Хмельницьким та представниками козацької старшини, української шляхти, московського уряду.

У різні періоди своєї наукової діяльності академік М. Грушевський давав Б. Хмельницькому зовсім полярні оцінки, та все ж він завжди зі скептицизмом ставився до військових та політичних перемог українського гетьмана. Понад те того, він не вважав досягненням жодну з козацько-польських угод, починаючи від Зборівської та закінчуючи угодою під Жванцем у грудні 1653 р. Про головну причину невдалих політичних рішень та невігідних з його погляду угод, укладених козацьким гетьманом, Грушевський писав: «Незвичайно характерна риса в політиці Хмельницького, що він ніколи не відважавсь оперти ся на сам

лише нарід і все розпочинав війну, запевнивши собі якогось стороннього союзника. Се йшло в парі з непорозумінням домагань народніх мас – і з неохоченням народу до Хмельницького» [6, с. 62]. Звісно, що така позиція відомого вченого пояснюється його належністю до народницької школи в історії вітчизняної політології. Про визначальну роль народу в історії писав не тільки М. Грушевський, але ми вважаємо, що така оцінка дій гетьмана Хмельницького далека від об'єктивної, бо не зовсім справедливим буде оцінювати діяльність будь-якого політичного діяча, лідера нації, відштовхуючись при цьому від політичних концепцій, розроблених більш як на 100 років пізніше подій, про які йдеться. Так, наприклад, теорія державного суверенітету була розроблена французьким мислителем Жаном Боденом. У творі «Шість книг про республіку» (1576 р.): «суверенітет він розуміє як абсолютну, постійну й неподільну владу. Абсолютність суверенітету буде тоді, коли суверенна влада не знатиме ніяких обмежень для виявів своєї могутності» [7, с. 51 – 52]. Для Ж. Бодена найкращою є монархічна форма правління. У свою чергу, теорію народного суверенітету підтримував Жан-Жак Руссо. Обґрунтовуючи її, Руссо вважав «об'єктивним результатом суспільного договору легітимну державу, а суб'єктами – верховну владу, носієм якої виявляється загальна воля народу як суверена» [8, с. 587]. Таким чином очевидно, що в історії європейської політичної думки народ став розглядатися як джерело влади лише в середині XVIII ст. Відомий український вчений О. Мироненко, аналізуючи погляди М. Грушевського, писав: «...аж до початку визвольних змагань 1917–1918 рр. у політичній доктрині М. Грушевського чітко відчувався пріоритет соціального над державно-національними інтересами» [9, с. 125]. Сучасні вітчизняні дослідники пояснюють політику полівасалітету Б. Хмельницького «бажанням бути визнаним представниками «монаршого клубу...» [5, с. 64].

Рішучість гетьмана Б. Хмельницького у подоланні старшинської опозиції підтверджують свідчення московських послів: стольника Р. Стрешнева та дяка М. Бре-

дихіна, датовані 30 листопада 1653 р. Зі слів дипломатів, гетьман «велѣлъ поймать суботовского казака Федоровича» Лаврінові Капусті. Серед провин цього Федоровича гетьман виділяв такі: «...тотъ де Федоровичъ Тимоѣева скарбу взялъ сѣбе, а гетману де про то не сказалъ. И послѣ де того тотъ Федоровичъ учелъ собирать казаковъ и зло мыслить надъ гетманомъ и надъ всѣмъ войскомъ запорожскимъ» [10, с. 77]. Пійманому Л. Капустою у Корсуні Федоровичу було стято голову.

Водночас наявність опозиційних настроїв до влади гетьмана Б. Хмельницького серед різних прошарків козацтва від «черні» до старшини у червні–липні 1653 р. занотували у «статейному списку» царські послани А. Матвеев та І. Фомін. Під час своєї дипломатичної місії згадані дипломати отримували відомості з багатьох джерел. Так, наприклад, «Селуян Мужеловской сказал: за милость де великого государя его царского величества и за ваше приятство скажу вам, только мне дайте в том слово, чтоб вам гетману и писарю Ивану Выговскому то бы не сказывать: рада де, кроме полковников, у всего Войска Запорожского на гетмана была...И черкасы де видя свои упадки – и после де того пришол голод – и стали приходить к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому...и говорили: видим де мы последнею свою беду, что бегаешь от смерти своей и даешь волю сыну своему Тимофею. Ходил сын твой тестя своего волоского господаря оборонять, а повинных наших к смерти привел, с 5000 людей потерял своим пьянством и дуростью, а ты пошел ево выручать – нас хочешь и достальных растерять и помарить голодом. Говорим тебе: брат твой хан крымской и братство ево тебе то, что Крым весь наполнил нами. Идем к христианскому государю его царскому величеству с женами и з детьми со всем скарбом. Будет христианской государь его царское величество не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лутче нам умерти у христиан, чем умереть у поганцов в неволе. И только б де гетман молил хотя малое слово жестоко им, чаю б де было большое дурно» [11, с. 300].

Про незгоду між гетьманом Б. Хмельницьким та генеральним писарем І. Виговським той самий співрозмовник повідомляв москалів так: «...ведома де мне учинилось, хотел де гетман Богдан Хмельницкой писаря Ивана Выговского стинать» [11, с. 301]. Причин для конфлікту, на думку С. Мужилівського, було декілька «...многая де дурость чинилась от повинных ево и от челяди, а писарь де Иван за недосугами своими того не ведал. И после де того учиниласть брань у полковников Тетери з братом писаревым з Данилом Выговским, полк де ево Данила; и приговорен с рады брат ево казнить; и брат де ево, писарь Иван Выговской, упросил у гетмана от смерти. И после де того ево ж повинной Ян Желдуновской побил челядников гетманских. И он де ево за то хотел стинать. И отпросили де ево полковники и все ратные люди» [11, с. 301]. Незважаючи на конфлікт, стверджував С. Мужилівський, гетьман і надалі залишив І. Виговського на посаді генерального писаря.

Переяславська угода 1654 р. з Московією стала певним «вододілом» у політичному становленні Гетьманату. Вітчизняна та зарубіжні історіографії, насамперед російська та польська, сприймають її по-різному. Найбільшою різницею між цією угодою та наступними, як власне й попередніми, укладеними українськими гетьманами, з нашого погляду, була відмінність політичних світів двох державних утворень гетьманської України та Московії. Ця відмінність поширювалася на: характер сприйняття верховної влади, політичну культуру, ментальність, різницю в церковних традиціях, незважаючи на спільність віри. Характеризуючи політичний лад Московії, М. Грушевський писав, що згідно з московськими традиціями «...цар стоїть понад правом, що кожний акт його – се ласка, пожалування, що в зносінах його з людьми, які піддаються йому, не може бути відносин рівного з рівним» [12, с. 6]. Ця різниця у політичних традиціях з особливою яскравістю дала про себе знати у січні 1654 р. у Переяславі. Гетьман та козацька старшина, звиклі до того, що польський король складає присягу перед своїми

підданими, стали вимагати того самого від московських послів. Натомість отримали відповідь: «А того, что за великаго государя вѣру учинити николи не бывало и впредь не будетъ; и ему гетману и говорить было о томъ непристойно...» [10, с. 225; 13, с. 170]. Така відповідь московських послів ледве не поставила під загрозу самі переговори, бо старшина не могла зрозуміти такої затятості москалів. Звикла до переговорів з Річчю Посполитою, не позбавлена можливості відшукання компромісу, козацька старшина ще декілька разів намагалася знайти варіант політичного рішення, який би влаштував обидві сторони. На твердження московських дипломатів, що «государское слово премѣнно не бываетъ», полковники Війська Запорозького, аргументуючи свою позицію, вказували: «...гетманъ де и мы въ томъ вѣримъ, толко де казаки не вѣрятъ, а хотятъ того, чтобъ они дали имъ вѣру» [10, с. 227]. І тільки під тиском складних геополітичних обставин старшина погодилася на підписання договору. Натомість гетьман Б. Хмельницький сподівався залагодити всі спірні позиції між Московією та Україною в процесі подальших дипломатичних контактів. Продовжуючи «грати» на зовнішньо-політичних суперечностях оточуючих козацьку Україну держав, гетьман у березні 1654 р. писав своїм послам у Московії С. Богдановичу та П. Тетері: «При сем и то не помешает припомнити, с какоюю приязнию послов своих цесарь турецкий до Браславля, хотя бусурманин, до нас присылал и при милости своей не токмо наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлети обещался, и на все статьи наши и права, и веры, и вольности позволял, и никакой дани от нас не требовал, токмо чтоб есмы на войну были готовыми» [11, с. 559 – 560]. Як бачимо, Османська імперія, за свідченням українського гетьмана, пропонувала набагато комфортніші та вигідніші союзницькі умови, ніж Московія. Якщо ще далі провести паралелі, то доведеться констатувати, що держави, які на той час були васалами Османської імперії, зазнавали значно менших утисків у проведенні своєї внутрішньої політики, ніж їх отримала гетьманська Україна у союзі з Московією.

Оцінюючи Переяславський договір 1654 р., американський історик Генрі Р. Гуттенбах пише: «...якщо селяни використовували своє «право» на захоплення колишніх землеволодінь знаті й церкви (як католицької, так і православної), то козацька еліта намагалась утвердити свої претензії на ці землі як на «законну» спадщину... Хмельницькому доводилось керувати цією конфронтацією суперечних інтересів» [14, с. 170]. Відомий російський дослідник В. Мякотін, аналізуючи політичні процеси на українських землях у цей період, зокрема революційні зміни в соціальній структурі тогочасного українського суспільства, так характеризував рівень мислення гетьмана Б. Хмельницького та старшини: «Политическая мысль повелителя Малороссии и его ближайших помощниковъ въ этомъ случаѣ, какъ и въ нѣкоторыхъ дугихъ не поспѣвала за событиями и даже не вполне охватывала собою наличные факты жизни» [15, с. 25 – 26]. Тим не менш уже в процесі переговорів двох сторін московські дипломати у своєму статейному списку занотували деякі цікаві подробиці. Так, наприклад, гетьман Б. Хмельницький просив у московського царя чигиринський полк «на булаву». В цьому не було нічого дивного, бо в попередніх договорах з Річчю Посполитою цей пункт теж був присутній. Натомість цікаво інше, що генеральний писар І. Виговський «говорилъ же, что де и онъ царскому величеству бити челомъ будетъ же, чтобъ государь его пожаловалъ, велѣл ему маетностями его владѣти по прежнему; а къ тому бѣ пожаловалъ государь, велѣлъ ему дати и иные имѣнья» [10, с. 244]. Таке прохання генерального писаря про окремі маєтності, надані безпосередньо московським царем, окрім тих, які він вже мав, свідчить про те, що майбутній гетьман І. Виговський забезпечував свої майнові інтереси у найближчій політичній перспективі. З іншого боку, що для нас важливіше, такий крок І. Виговського ставить під сумнів легітимність надань, зроблених гетьманом Б. Хмельницьким, бо порушується звична законна, тобто визнана більшістю, процедура: універсал гетьмана – підтвердження цього

надання монархом, (не важливо чи це був король Речі Посполитої, чи московський цар). Тим самим, хоч і опосередковано, друга за політичною «вагою» людина у Війську Запорізокому визнає примат влади царя над владою гетьмана. Така поведінка генерального писаря була на той час лише поодиноким випадком серед козацької старшини, натомість пізніше, через 1,5 – 2 роки, таких прикладів буде значно більше. На жаль, у гонитві за маєтностями українська політична еліта втратить почуття «міри», а пізніше саме через це втратить і саму державу.

Про політичну позицію І. Виговського в цей час треба сказати трохи докладніше. За свідченням різних джерел, більшою мірою йдеться про листування між московським царем, його найближчим оточенням та царськими дипломатами: генеральний писар Війська Запорозького вів широку переписку, зокрема, з В. Бутурліним. Причому про подробиці цієї переписки та інших багатьох політичних контактів писаря гетьман Б. Хмельницький швидше за все не знав. Так, наприклад, І. Виговський у грудні 1653 р. московському вельможі В. Бутурліну «...прислалъ крымского Карашъ мурзы листъ, которой онъ писалъ къ гетману...» [10, с. 263]. Як видно з подальшої дипломатичної переписки, маючи цю інформацію, В. Бутурлін звинувачував Б. Хмельницького у нещирості та порушенні московсько-українських домовленостей [10, с. 264]. Децю раніше, 1 липня 1653 р., І. Виговський «приходил на двор к Артемону и Ивану (А. Матвеев та І. Фомін – московські послы, виділено мною – П. С.) и говорил: как де были у гетмана Богдана Хмельницкого царского величества послы Яков Лихарев да подьячей Иван Фомин, и я де, служа великому государю его царскому величеству, турского салтана грамоту дал тайно Якову и Ивану, чтоб царскому величеству про то было ведома, и чтоб тое грамоту царское величество велел перевесть, и прислать тое грамоту ко мне тайно ж» [11, с. 302]. Зміст розмови між генеральним писарем І. Виговським та московськими дипломатами дає змогу дійти певних висновків. Така «співпраця» з Москвою у І. Виговського була налагоджена певний час, мабуть, відносно тривалий період часу, та мала цілком таємний

характер, бо московські послы зізнавалися, що розмови між ними та генеральним писарем до 1 липня 1653 р. не було, бо «для того что с ним, Иваном Выговским, были чигиринской полковник да посланник гетманской Кондратей Бурляй и иные многие люди» [11, с. 302]. Пізніше генеральний писар Війська Запорозького у подобицях розповів московським послам про зміст дипломатичних переговорів між гетьманом Б. Хмельницьким та турецьким султаном: «обещался и клялся вам образом спасовым, что великому государю вашему его царскому величеству служить ...» [11, с. 303], за що й отримав «жалованье 3 сорока соболей». Окрім цього, І. Виговський повідомив московських агентів про те, що у Війську Запорозькому зростає незадоволення Б. Хмельницьким: «И видя то, черкасы, что гетман им манит и ничего им не говорит, хотели убить гетмана за то, что многие налоги чинят татаровя. Да и сын ево многую дурость чинит напився пьян. И я де, узнав их совет, и иных уговорил, а иных гетман ночью велел тайно подовить, чтоб про то в войске было не ведома» [11, с. 307]. Ця частина повідомлення дозволяє нам простежити «методи» поборювання опозиції у Війську Запорозькому за гетьманування Б. Хмельницького: від переконання до смертної кари. При цьому слід зробити важливе застереження, що цілком аналогічні «методи» усунення опозиціонерів застосовували й наступники Б. Хмельницького, як, власне, й його попередники. Отже, подібна жорстокість у боротьбі з опонентами була до певної міри «нормою» тогочасного українського суспільства. До речі, сусіди українців: поляки, москалі, турки теж не вирізнялися особливою гуманністю у відносинах з політичними опонентами. Прихильний до москалів І. Виговський звернув увагу послів на формування серед козацької старшини опозиційних груп впливу. Як приклад, писар вказав, що під час старшинської ради у гетьмана у відповідь на пропозицію останнього визнати протектором турецького султана: «И все полковники приговорили на то, что поддатца, oprичь киевского полковника Онтонa Ждановича. И я (І. Виговський – П. С.) гетману и полковником говорил: хто хочет, тот поддавайся турку, а мы едем служить великому государю христиан-

скому, и всем черкасом вашу раду скажем, как вы забыли бога так делаете. И гетман де меня за то хотел казнить» [11, с. 307]. Мабуть, знаючи, що довідавшись про зраду головного свого радника, гетьман Б. Хмельницький не буде довго роздумувати над способом покарання. Московські дипломати: «А то государева жалованья соболи писарю Ивану Выговскому дано по ево челобитью, послано к нему на двор тайно, чтоб гетман Богдан Хмельницкой про то и ништо б не ведал» [11, с. 310].

«Сумніви» у абсолютності влади гетьмана Б. Хмельницького, а отже, й опозиційні настрої відчувались і серед представників інших соціальних станів тогочасного українського суспільства. Доказом цього може стати клопотання шляхти у Переяславі перед В. Бутурліним про підтвердження своїх станових прав, а окрім того, шляхтичі «приносили на письмѣ имена свои, воеводства и уряды себе росписали»... «...И шляхта били челомъ, чтобъ гетману про то не сказывать: мы де такъ писали отъ своей мысли, а не по гетманскому приказу, и то въ волѣ государевѣ;...» [10, с. 248].

Загалом укладення Переяславського договору між Московією та гетьманською Україною стало до певної міри тим «лакмусовим папірцем», який засвідчив наявність великого масиву внутрішньо- та зовнішньо-політичних суперечностей серед вітчизняної політичної еліти, що накопичилися за роки боротьби українців з Річчю Посполитою. Йдеться перш за все про претензії політичної еліти, тобто козацької старшини, на здобуття гетьманської булави. Якщо про відкритий спротив гетьманській волі з боку старшини у 1653 р. не йшлося, то в останні роки гетьманства Б. Хмельницького частина старшини вже не приховувала своїх владних претензій. Це «жадання влади» серед старшини відзначали також представники козацької «черні». Так, наприклад, посланці Запоріжжя восени 1657 р., згадуючи події недавнього минулого, повідомляли московським дипломатам про таке: «Грицко (Григорій Лесницький – П.С.) послыша, что уже гетманъ болѣнъ гораздо близко смерти и проча гетманство другу своему Ивану Выговскому, булавы и бунчука не отдалъ долго. И гетманъ де увѣдавъ то, что при его животѣ,

а гетманство прочить Грицко писарю, велѣлъ ихъ привести къ себе и хотѣлъ Грицка казнить: а писаря передъ собою велѣлъ росковать по рукамъ лицомъ къ землѣ и держать его мало не цѣлой день...А онъ де Иванъ лежа на земли все плакалъ и гетманъ де его простилъ...» [16, с. 189].

Таким чином, вищевикладений матеріал дозволяє дійти певних висновків. Підписання Переяславського договору 1654 р. внесло певні зміни у розподіл владних повноважень всередині політичної системи, що сформувалася в ході Національної революції середини XVII століття. По-перше, окремі представники козацької старшини, як, наприклад, І. Виговський та П. Тетеря, починають клопотатися про надання «жалуваних грамот» на маєтності безпосередньо від московського царя. Таким чином вони ставлять під сумнів легітимність та повноту влади гетьмана Б. Хмельницького. По-друге, подібні дії ми спостерігаємо і з боку української шляхти. Важливою в цьому сенсі є реакція українського духовенства на спроби московського уряду позбавити українську церкву частини її майна та землі.

Слід також зауважити, що за гетьманування Б. Хмельницького будь-які спроби московського уряду визначально впливати на перебіг політичних процесів на козацьких територіях, як правило, були безуспішними. Водночас відцентрові тенденції, які дали про себе знати в середовищі старшини після серпня 1657 р., стали основою майбутньої Руїни.

1. В. Брехуненко / Віктор Брехуненко, Сергій Леп'явко / Українське козацтво і Московія в XVI– першій половині XVII століття // ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА 1654 РОКУ (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654 – 1665. – К.: Інститут історії України, 2001. – 533 с.

2. Смолій В. А. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття – Київ, 2008. – 120 с.

3. Смолій В. / Валерій Смолій, Валерій Степанков / Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

4. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа /Тарас Чухліб. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.

5. Грушевський М. / Михайло Грушевський // Хмельницький і Хмельницина / З політичного життя Старої України (Розвідки, статі, промови) – Б. м., 1918. – 130 с.

6. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. /П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

7. Мироненко О. М. «Руссо Жан-Жак» // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

8. Мироненко О. М. «Грушевський Михайло Сергійович» // Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 125–126

9. Акты, относящиеся къ истории южной и западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссією. – С.–Петербургъ: Типографія брат. Пантелеевыхъ. Казанская ул., д. № 33, 1878. – Т. 10 (Дополнение къ III тому): Переговоры объ условіях соединенія Малороссіи съ Великою Россією. 1653–1654 / [Изданы подъ редакцією Г. О. Карпова]. – 1878. – 838 с.

10. Воссоединение Украины с Россіей. Документы и материалы в трех томах/ [ред. коллег.: П. П. Гудзенко и др.] – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. – Т. III. Завершение борьбы украинского народа за воссоединение с Россіей. Переяславская Рада. 1651–1654 годы – 1953. – 645 с.

11. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року / Михайло Грушевський // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.

12. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 / Олександр Оглоблин // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол. П. Сохань, Я Дашкевич, І. Гирич та ін. – К.: Смолоскип, 2003. – XX, 890 с.

13. Генрі Р. Гуттенбах. Україна і московська експансія / Російський імперіалізм / Пер. з англ. Тараса Цимбала. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 395 с.

14. Мякотинъ В. Очерки соціальної історії України вь XVII–XVIII вв. Томъ I – Выпускъ I. / В. А. Мякотинъ – Прага, 1924. – 285 с.

15. Акты, относящиеся къ истории южной и западной Россіи, собранные и изданные археографической комиссією / Под ред. Н. И. Костомарова. – Т. 7 (1657–1663; 1668–1669) Санкт Петербургъ, Типографія В.В. Пратцъ, Офицерская улица, домъ Симонова, № 26, 1872 г. – 398 с.